

VI.

BISERICA MILITANTĂ ÎN *PARADISUL* LUI DANTE

Capitolul al șaselea al lucrării de față este consacrat credincioșilor de pe pământ, pe care i-am desemnat, printr-o sintagmă care ne-a fost inspirată de Dante însuși, „Biserica militantă” (de la it. *milizia*). Ne-am ocupat, întâi, de reflectarea în text a formelor de organizare a Bisericii, apoi de formele pe care le îmbracă, în *Paradisul*, relația dintre credincioși și divinitate: practici religioase (manifestări ale credinței: jurăminte, predici, logodnă etc.), rugăciuni, imnuri de laudă închinat lui Dumnezeu sau Fecioarei. Ca de obicei, în cadrul fiecărui subcapitol, concepțiile și ideile sunt discutate în ordinea apariției lor în textul lui Dante.

1. Abordări structurale și funcționale: rit, organizare, ierarhie

Termenii și conceptele pe care le vom analiza în acest capitol se referă la structura și la modalitatea de organizare a Bisericii.

vergine sorella, Par. III, v. 46

G. Coșbuc – *fecioară-n schit*

Eta Boeriu – *fecioară și măicuță*

Termenul se referă la o călugăriță din ordinul franciscan al clariselor, Piccarda Donati, care, în cântul al III-lea, poartă cu Dante o conversație referitoare la locul în care se află în prezent, *Paradisul*, și la ceea ce i s-a întâmplat pe pământ, atunci când era în viață: *I' fui nel mondo vergine sorella*. Ambii traducători echi-valează termenul prin corespondentul acestuia în limba română referitor la persoanele de sex feminin care își consacră viața lui Dumnezeu, *fecioară* sau *măicuță*.

chiostra, Par. III, v. 107

G. Coșbuc – *schit*

Eta Boeriu – *mănăstire*

În limba italiană, substantivul *chiostra* apare pentru prima dată la Dante, cu sensul ‘chiusura, riparo, recinto’, de la lat. *clāudere* ‘a închide’, cf. DELI. Versul continuă povestea călugăriței Piccarda, despre care se știa că a fost răpită din mănăstire pentru a fi forțată să se căsătorească, *fuor mi rapiron de la dolce chiostra*. Ambii traducători oferă variante plauzibile.

Santa Chiesa, Par. IV, v. 46

G. Coșbuc – *sfânta religiune*

Eta Boeriu – *Biserica*

Termenul apare într-un context inspirat din *Summa Theologica*, în care se afirmă că spiritele celor trei arhangheli pot fi reprezentate cu aspect uman: *e Santa Chiesa con aspetto umano/ Gabriel e Michel vi rappresenta, / e l'altro che Tobia rifece sano*. În traducerea lui G. Coşbuc cei doi arhangheli din original nu sunt nominalizați; *l'altro* din original se referă la Rafael, cel care i-a redat vederea lui Tobia: *Cu trup de om tot astfel v-arătă/ [cu – ?, interog.n.] pe-ambii-arhangheli sfânta religiune/ pe-acel care pe Tovi-l vindecă*. Sintagma *Santa Chiesa* este echivalată, printr-o metonimie (se înlocuiește instituția cu funcția pe care aceasta o deține, aceea de a transmite religia), prin substantivul *religiune*, formă astăzi învechită. Eta Boeriu traduce generic referirea la arhangheli, tot fără a-i nominaliza și fără a păstra referirea numerică: *cu chip de om pe-arhangheli vi-i vădește/ Biserica și-așișderi și pe cel/ ce-l vindecă pe Tobia trupește*.

santo loco, Par. IV, v. 81

G. Coşbuc – *sfântul loc*

Eta Boeriu – *preasfințitul loc*

Aici, sintagma *santo loco* este folosită cu sensul de mănăstire unde acele călugărițe care au fost forțate să părăsească, din diferite motive, conventul s-ar fi putut întoarce dacă ar fi avut voință: *Per che, s'ella si piega assai o poco, / segue la forza; e così queste fero/ possendo rifuggir nel santo loco*. G. Coşbuc traduce negând afirmația din textul lui Dante, păstrează însă sensul principal al terținei: *Puțin ori mult de joacă-al silei joc, / complice-o faci; și-n ele-atare fuse, / căci nu s-au mai întors în sfântul loc*. Prin silă, Coşbuc înțelege violența suferită de călugărițele obligate să încalce jurămintele făcute Bisericii. Eta Boeriu preia traducerea predecesorului său, modificând-o ne semnificativ: *Puțin ori mult, de joacă-al silei joc, / se dă cu ea; și ele-așa făcură, / în loc să cate preasfințitul loc*.

Santa Chiesa, Par. V, v. 35

G. Coşbuc – *altarul*

Eta Boeriu – *cerul*

Apare aici Biserica văzută ca organizare, ca instituție; în acest context, Dante vorbește despre dispensele acordate de aceasta, în unele cazuri exonerând anumite persoane, care au făcut diferite jurăminte religioase, de respectarea lor: *ma perché Santa Chiesa in ciò dispensa, / che par contra lo ver ch'i t'ho scoperto*. G. Coşbuc echivalează termenul printr-o metonimie, înlocuindu-l cu locul central dintr-o biserică (altarul), în jurul căruia se desfășoară cultul divin; traducătorul ignoră, astfel, semnificația canonică a termenului din original, întrucât altarul nu reprezintă locul deciziilor ce țin de dreptul ecleziastic: *ci-altarul poate dezlegări să facă, / deci pare-a fi-n contrast cu ce-arătai*. Eta Boeriu interpretează versurile dantești, echivalând *Santa Chiesa* cu *cerul* (substantiv utilizat de mai multe ori pentru desemnarea divinității), fapt ce duce la distorsionarea întregului mesaj: *dar ca să vezi că cerul nu v-apasă, / și vorba mea nu-i de-adevăr smintită*.

Cristiani, Par. V, v.73

G. Coșbuc – *creștine*

Eta Boeriu – lipsește termenul

În contextul de față, Dante adresează un avertisment creștinilor, care ar trebui să se comporte cu sfințenie și seriozitate, dar care, în schimb, se manifestă cu lejeritatea unei pene purtate de vânt: *Siate, Cristiani, a muovervi più gravi:/ non siate come penna ad ogne vento,/ e non crediate ch'ogne acqua vi lavi.* Termenul utilizat de poet este *cristiano* ‘chi professa la religione cristiana’, din lat. *Christus*, care provine din gr. *Christos*, ‘Unsul, adică cel consacrat lui Dumnezeu’, cf. DELI. G. Coșbuc echivalează la singular avertismentul dantesc, modificând și topica din motive metrice; se pierde, din această cauză, o parte din solemnitatea și gravitatea originalului: *Dar tu spre hotărâri nu da năvală,/ nu fi ca pana-n orice vânt, creștine,/ și nu gândi că orice apă spală.* Din traducerea Etei Boeriu lipsește nominalizarea destinatarilor exortației dantești, parte din metrica terținei consumându-se cu imagini inexistente în textul de referință: *Nu vă grăbiți cu juruinți zeloase/ și nu plutiți ca pana-n vânt, căci zgura/ nu orice râu v-o spală de pe oase.*

pastor de la Chiesa, Par. V, v. 77

G. Coșbuc – *păstor*

Eta Boeriu – *Sfântul Scaun*

Expresia se referă la autoritatea papală stabilită de Cristos, și nu la conducătorul bisericii din acea perioadă, pe care Dante îl condamnă să stea în infern, printre simoniaci (*Inf. XIX, v. 52*). În acest context sunt enumerate instanțele fundamentale la care un creștin trebuie să facă apel dacă vrea să-și salveze sufletul: *Avete il novo e 'l vecchio Testamento,/ e 'l pastor de la Chiesa che vi guida;/ questo vi basti a vostro salvamento.* În traducerea lui G. Coșbuc este echivalat direct termenul dantesc cu referire la papalitate, prin *păstor*; se pierde însă nuanța care face aluzie la mântuirea (*salvamento*) creștinilor în finalul terținei, aceasta fiind înlocuită cu pricipiul etic de a face binele: *Aveți păstor ce-n dreptul drum vă ține,/ ș-aveți Scriptura-n două părți, apoi,/ și-atât v-ajunge-a face cum e bine.* Eta Boeriu traduce expresia dantescă printr-un termen instituțional și oficial ce se referă la succesorul Sfântului Petru: *De-ajuns e-n lume a urma Scriptura/ și Sfântul Scaun, ca Domnul să surâdă/ și-n ceruri să vă mântuie făptura.* De asemenea, traducătoarea concretizează ideea de mântuire prin imaginea unui Dumnezeu care surâde mulțumit, imagine inexistentă în original.

milizia, Par. V, v. 117

G. Coșbuc – *cât timp tu-n tabără mai ești soldat*

Eta Boeriu – *cât timp ești încă-n viață pe pământ*

Termenul *milizia* se referă la Biserica militantă, cea de pe pământ, care, conform Scripturii, se află într-un război¹ continuu până să ajungă să facă parte din

¹ *Militia est vita hominis super terram (Iob 7,1).*

cealaltă Biserică, cea triumfătoare, care se află în cer și care trebuie dobândită prin luptă: *prima che la milizia s'abbandoni*. G. Coșbuc traduce termenul printr-o expresie care păstrează nuanța militară din original: *cât timp tu-n tabără mai ești soldat*; metafora, însă, nu este prea transparentă. În traducerea Etei Boeriu se pierde referirea dantescă la lupta pe care o duce omul pentru a dobândi viața veșnică și rămâne o aluzie la existența pământească privită generic: *cât timp ești încă-n viață pe pământ*.

sommo pastore, Par. VI, v. 17

G. Coșbuc – [sus]

Eta Boeriu – *prea-naltului păstor*

În contextul de față, Dante se referă la papa Agapit², căruia îi recunoaște meritul de a-l fi convins pe împăratul Iustinian să abandoneze erezia monofizită, pentru a se întoarce la adevărata credință (*fede sincera*): *ma'l benedetto Agapito, che fue/ sommo pastore, a la fede sincera/ mi drizzò con le parole sue*. Nu ne este limpede rostul parantezelor pătrase din varianta tipărită a lui G. Coșbuc, însă ținând seama doar de cuvinte, reiese o echivalare a poziției fruntașe a Papei prin adverbul sus : *Dar dusu-m-a, cu-al său cuvânt din gură, / fericele-Agapet pe-atuncea [sus,] / [încât apoi] la dreapta-nvățătură*. Eta Boeriu echivalează direct termenul referitor la papalitate și oferă o traducere fidelă a mesajului dantesc: *dar Agapit care-a purtat cununa/ prea-naltului păstor mi-a arătat/ credința dreaptă, alungând minciuna*. Sensul de superlativ din original (*summo* provine din lat. *summus*) este echivalat de traducătoare printr-o modalitate frecventă în limbajul religios tradițional românesc, cu ajutorul adverbului *prea*. Din motive de rimă, traducătoarea, ca și în alte cazuri, introduce o contribuție imagistică personală, „cununa” din varianta sa echivalând, cu siguranță, tiara pontificală, absentă din contextul dantesc.

Chiesa, Par. VI, v. 22, 95

G. Coșbuc – *credinței bune; sfânta lege*

Eta Boeriu – *Biserica*

În cântul al VI-lea apare de două ori termenul *Chiesa*, în v. 22 și v. 95, cu referire la instituția Bisericii în sine. G. Coșbuc alege două modalități diferite de echivalare a termenului, prima oară *credința bună*, poate după modelul termenului *ortodoxie*, și a doua oară *sfânta lege*, sintagmă care ar putea oferi contextului o nuanță veterotestamentară. Eta Boeriu echivalează în ambele cazuri folosind corespondentul din limba română: *Biserică*.

la religione, Par. VIII, v. 145

G. Coșbuc – *religiune*

Eta Boeriu – *mănăstire*

Expresia face referire la viața religioasă instituțională. Dante spune că unii, care ar trebui să se ocupe în societate de mânuirea armelor, adică să fie conducători

² Vezi GRESCHAT – MARTIN – GUERRIERO – ELIO, a cura di, *Storia dei Papi*, p. 99.

de oști, sunt obligați să intre în rândurile clerului (*a la religione*), iar alții, care ar avea vocație de predicatori, sunt nevoiți să ajungă regi: *Ma voi torcete a la religione/ tal che fia nato a cignersi la spada,/ e fate re di tal ch'è da sermone*. G. Coșbuc păstrează metonimia din original, echivalând *religione* prin *religiune*, ca și în alte situații: *Dar voi siliți să intre-n religiune/ pe cei ce-au fost născuți să-ncingă spada,/ și faceți regi pe cei cu predici bune*. Nu la fel se întâmplă în cazul traducerii realizate de Eta Boeriu, care echivalează termenul printr-o concretizare (intrarea în mănăstire), probabil ținând seama de aluzia punctuală din textul dantesc (Ludovic, cel de-al doilea născut al lui Carol I cel Șchiop³): *Ci voi siliți să intre-n mănăstire/ pe cei făcuți să poarte scut și zale/ și faceți regi din popi, fără-osebire*.

l'empio suo pastor, Par. IX, v. 53

G. Coșbuc – *nemernicu-i păstor*

Eta Boeriu – *păstor*

Pastor are aici sensul ‘episcop’; mai precis, Dante se referă la un episcop din Feltre care în anul 1312, cedând presiunilor, predă patru refugiați ascunși în orașul său, care îi ceruseră protecția față de cei care îi căutau, dar, în final, din cauza trădării episcopului, au fost decapitați: *Piangerà Feltro ancora la difalta/ de l'empio suo pastor*. Pentru Dante, trădarea are o gravitate mult mai mare tocmai pentru că este înfăptuită de un episcop pe care îl numește *empio*, adică om care acționează împotriva lui Dumnezeu însuși (*empio* ‘irreligioso, sacrilego, profanatore’, cf. DELI). Traducerea lui G. Coșbuc surprinde ideea de prelat nelegiuit din original, însă nu leagă adverbul *ancora* de verbul *piangere* (în original: Feltro va plânge în continuare ticăloșia păstorului său), ci de faptul că păstorul va continua să facă nedreptăți, ceea ce nu este conform textului dantesc: *Va plânge Feltro [-atât] cât face crime/ nemernicu-i păstor*. Din traducerea Etei Boeriu lipsește adjectivul *empio*, esențial în textul original, care exprimă indignarea și delimitarea autorului față de un asemenea gest: *Va plânge Feltro-amarnica trădare/ înfăptuită de păstor*. Conceptul avut în vedere este echivalat de ambii traducători prin *păstor*, care și în română are și sensurile ‘preot’ și ‘conducător spiritual’.

papa, Par. IX, v. 126

G. Coșbuc – *Papei*

Eta Boeriu – *papii*

Papa este conducătorul Bisericii Catolice, succesorul Sfântului Petru, considerat de teologi vicarul lui Cristos. *Papa* este ‘capo e sommo sacerdote della chiesa cattolica, vicario di Gesù Cristo in terra e successore di Pietro, din lat. târzie *pāpa*’, care provine din gr. *papas* ‘tată’, cf. DELI. În contextul de față, Dante vorbește ironic despre papii care au cu totul alte preocupări (puterea,

³ Cf. Anna Maria Chiavacci LEONARDI, în Dante Alighieri, *La Divina Commedia. Paradiso*, p. 236, nota la v. 145-147.

achiziționarea de bunuri materiale) decât ar fi cazul conform funcției, ministrului pe care îl exercită: *di Iosue in su la Terra Santa,/ che poco tocca al papa la memoria*. Ambii traducători echivalează termenul prin substantivul românesc corespondent, *papă*.

dottor magni, Par. IX, v. 133

G. Coșbuc – *marii doctori*

Eta Boeriu – *înțelepții*

Autorul face aici referire la părinții Bisericii, ale căror scrieri, inclusiv Evanghelia, sunt lăsate la o parte de către clerul contemporan cu Dante, pentru a urma sentințele de drept canonic (*decretali*), instrument al puterii temporare bisericești: *Per questo l'Evangelio e i dottor magni/ son derelitti, e solo ai Decretali/ si studia, sì che pare a'lor vivagni*. G. Coșbuc traduce printr-un calc de expresie sintagma dantescă, însă rezultatul nu este același, în limba română fiind uzuală expresia *părinți ai Bisericii: pe marii doctori nici un preț nu pun/ nu vreau scripturi, ci numa-n decretale/ fac studii-așa cum marginile-o spun*. Substantivul *doctor* apare și în română, în dicționare de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, în sintagma *doctorii bisericii*, cu sensul 'titlu acordat celor mai mari teologi și apologeți creștini' (cf. DA), însă, nefiind o utilizare uzuală, sensul din textul de față nu este destul de transparent pentru cititorul obișnuit. Eta Boeriu traduce expresia prin termenul generic *înțelepți* care, prin neutralitatea sa, nu distorsionează mesajul dantesc (contextul implică conotația 'marii gânditori ai Bisericii'), chiar dacă îi este infidel sub aspectul expresiei: *De-aceea înțelepții și Scriptura/ sunt părăsiți și doar la Decretale/ aminte iau, de-i roasă legătura*.

Decretali, Par. IX, v. 134

G. Coșbuc – *decretale*

Eta Boeriu – *Decretale*

Termenul se referă la textele dreptului canonic, ce conțin hotărâri ale suveranilor pontifi în legătură cu guvernarea Bisericii sau cu disciplina din interiorul acesteia; *decretale* 'decreto papale, decisiune canonica', din lat. *decernere* 'a decide, a rezolva, a judeca', cf. DELI. Ambii traducători păstrează termenul din original, creând în limba română, în acest mod, substantivul *decretal*, neînregistrat de dicționare (în DLR, *decretal* apare doar cu valoare adjectivală și sensul '(Învechit, rar) Care are caracter de decret'

papa e' cardinali, Par. IX, v. 136

G. Coșbuc – *papi și popi*

Eta Boeriu – *papa și ale sale oștiri de popi*

Dante se referă aici la cele mai înalte trepte ale ierarhiei Bisericii, papa și cardinalii, pe care îi critică din cauza orientării acestora numai către cele lumești: *A questo intende il papa e cardinali;/ non vanno i lor pensieri a Nazarette,/ la dove*

Gabriello aperse l'ali. G. Coșbuc folosește un termen generic, *popi*, pentru a traduce termenul *cardinali*; *popi* exprimă ironia și revolta din original, dar nu și referirea la funcțiile cele mai puternice și influente din Biserica Catolică: *și papi și popi cu-acestea fac parale!*/ *Lor nu spre Nazaret le zboară gândul,*/ *spre care-n zbor Gavril făcut-a cale*. În traducerea lui G. Coșbuc, virulența revoltei este amplificată prin folosirea pluralului *papi*, față de singularul din original (ceea ce subliniază meschinătatea personajelor respective) și prin calamburul rezultat. Eta Boeriu are o abordare similară în traducerea acestei expresii, adaugă însă o hiperbolă (*oștiri*) care se îndepărtează și mai mult de original (numărul cardinalilor era limitat și foarte mic; probabil că traducătoarea nu cunoștea această realitate specifică Bisericii Catolice din timpul lui Dante): *Cu d'astea umblă papa, și-ale sale/ oștiri de popi ce și-au uitat, gândesc,*/ *de Nazaret, de-Arhanghel și-osanale*.

Vaticano, Par. IX, v. 139

G. Coșbuc – *Vaticanul*

Eta Boeriu – *Vaticanu*

Aceasta reprezintă singura referire din *Paradis* la dealul unde a fost înmormântat Sfântul Petru și unde astăzi este ridicată bazilica ce îi poartă numele. Termenul este echivalat direct de ambii traducători.

la milizia che Pietro seguette, Par. IX, v. 141

G. Coșbuc – *celor ce s-au luptat pe Petru-urmându-l*

Eta Boeriu – *oștirea lui sân Petru*

Perifraza este o modalitate de a-i desemna, în cadrul tradiției creștine, pe martirii bisericii ca fiind niște combatanți (*milizia*) pentru credință: *e l'altre parti elette/ di Roma che son state cimitero/ a la milizia che Pietro seguette*. După *Enciclopedia Dantesca*, termenul *milizia* este folosit cu sens mistic 'viață militantă': „quindi i martiri della fede e i Santi tutti”⁴. Acest sens de luptă pentru credință este păstrat de traducerea lui G. Coșbuc prin utilizarea verbului corespondent, *a lupta*: *și-alte părți de-a rândul/ alese-n Roma, foste cimiterii/ celor ce s-au luptat pe Petru-urmându-l*. Eta Boeriu traduce substantivul printr-un substantiv, folosind un termen militar (*oștirea*) atunci când echivalează expresia referitoare la urmașii lui Petru, însă traduce *cimitero* prin *loc sfânt*, ceea ce face pune în umbră ideea de martiriu pentru credință: *și celelalte locuri sfinte-n gând,*/ *ce-oștirea lui sân Petru-adăpostesc*.

santa greggia, Par. X, v. 94

G. Coșbuc – *turmei lăudate*

Eta Boeriu – *lipsește*

În contextul acesta, expresia *santa greggia* (turma sfântă) se referă, metaforic, la ordinul dominicanilor, din care făcea parte Toma d'Aquino, prezentat în această terțină: *Io fui de li agni de la santa greggia/ che Domenico mena per*

⁴ *Enc.D.*, vol. II, p. 1248.

cammino/ u' ben s'impingua se non si vaneggia. G. Coșbuc echivalează, din motive metrice, adjectivul *sfânt* cu *lăudat* (întâlnit frecvent în textele religioase românești), în rest rămâne fidel originalului dantesc, păstrând metafora pastorală: *Eu fui un miel al turmei lăudate/ ce-o duce Dominic pe-un drum senin/ ce-ngrașă mult pe cel ce nu s-abate.* Eta Boeriu nu traduce expresia dantescă, ci reformulează metafora din original, păstrându-se tot în mediul pastoral, unde mai adaugă „un miel” și „o mioară”: *Eu fui dintr-acei miei ce-odinioară/ de Dominic fură purtați pe-o cale/ ce, drept urmată,-ngrașă miel și mioară.*

sacerdozio, Par. XI, v. 5

G. Coșbuc – *preoție*

Eta Boeriu – *slujbe preoțești*

Aici Dante nu se referă numaidecât la sacramentul preoției din interiorul Bisericii, ci mai degrabă la funcțiile preoțești⁵ care îi duceau pe cei interesați de cariera ecleziastică spre acumularea de bunuri pământești: *Chi dietro a iura a chi ad amforismi/ sen giva, e chi seguendo sacerdozio,/ e chi regnar per forza o per sofismi.* (*Sacerdozio* ‘condizione, dignità, ufficio propri del sacerdote; mediazione sacerdotale tra i fedeli e la divinità’, din lat. *sacer* ‘sacru’ și o rădăcină indo-europeană *dhē* ‘a face, a pune’, cf. DELI). G. Coșbuc echivalează termenul direct, prin substantivul *preoție*, rămânând fidel întregii terține dantești: *Sucește-acesta legi, și cu sofisme/ e cest de-aici, vreau alții-o preoție/ și-a fi stăpâni prin silă și-aforisme.* Eta Boeriu introduce substantivul *slujbe*, cu sensul ‘serviciu’, care poate crea confuzie – slujba este și ceremonia sacră celebrată de preoți: *Se sfarmă unii-umblând după-aforisme/ ori după legi sau slujbe preoțești,/ alții-s stăpâni prin forță sau sofisme.*

la sposa di colui ch'ad alte grida

disposò lei col sangue benedetto, Par. XI, v. 32-33

G. Coșbuc – ... *miresei a se duce*

spre sfântu-i mire-acel ce-o logodi

prin strigăt nalt cu sânge-al său pe cruce

Eta Boeriu – *miresei celui sfânt ce-o logodi*

cu sângele vărsat în chin pe cruce

Metafora folosită de Dante în contextul acesta se referă la Biserică, imaginile sunt preluate de autor din Noul Testament⁶ din *Mt* 27,50; *Mc* 15,37; *Fap* 20,28. Ambii traducători echivalează termenul *sposa* prin corespondentul său românesc *mireasă*.

⁵ „s'intende qui non l'ufficio sacerdotale in quanto tale, ma le cariche ecclesiastiche nel loro aspetto mondano, che conferiscono cioè potere e ricchezza”, Anna Maria Chiavacci LEONARDI, în Dante ALIGHIERI, *La Divina Commedia. Paradiso*, p. 307, nota la v. 5.

⁶ Vezi nota la versurile 31-34 din ediția Dante ALIGHIERI, *Commedia. Paradiso*, a cura di Emilio Pasquini e Antonio Qualio, p. 155.

la sua spirital corte, Par. XI, v. 61

G. Coșbuc – *curții lui spirituale*

Eta Boeriu – *curții-episcopești*

Dante se referă aici la un tribunal ecleziastic în fața căruia Sfântul Francisc renunță în public la toate bunurile pe care le-ar putea moșteni de la tatăl său, prin gestul său căsătorindu-se simbolic, însă oficial, în fața tuturor, cu sărăcia (*le si fece unito*): *e dinanzi a la sua spirital corte/ e coram patre le si fece unito;/ poscia di di in di l'amò più forte. Coram patre* este o expresie juridică ce se găsește în actele notariale cu sensul 'în fața tatălui', păstrată în limba latină și în traducerile românești, în text nu este clar dacă Dante se referă la tatăl Sfântului Francisc sau la episcopul locului considerat un părinte spiritual. G. Coșbuc echivalează expresia *spirital corte* printr-un calc de expresie: *și-n fața curții lui spirituale/ și coram patre-și logodi iubita/ cea zi cu zi mai dragă vrerii sale*. Eta Boeriu traduce explicând expresia aluzivă folosită de Dante pentru sediul unei episcopii: *Cu dânsa coram patre se uni/ în fața curții-episcopești slăvită/ și-apoi tot mai vârtos o îndrăgi*.

la gente poverella, Par. XI, v. 94

G. Coșbuc – *smerit popor*

Eta Boeriu – *a sărăcimii ceată*

Dante face aici referire la ordinul călugăresc al franciscanilor. Nefind încă aprobată de către papă regula ordinului religios fondat de Sfântul Francisc, franciscanii erau recunoscuți după aspectul lor umil și după modul sărăcăcios în care își duceau existența: *Poi che la gente poverella crebbe/ dietro a costui, la cui mirabil vita/ meglio in gloria del ciel si canterebbe*. G. Coșbuc traduce *povertà* prin *smerenie* și, în mod similar, adjectivul *poverella* prin *smerit*, îndepărtându-se de original într-un punct important: pentru Dante era foarte important Sfântul Francisc tocmai pentru că repropunea sărăcia evanghelică drept modalitate prin care cineva se poate îndrepta către cele divine: *Când mult a fost urmând smerit popor/ pe-acel a cărui viață minunată/ mai bine s-ar cânta-n ceresul cor*. Eta Boeriu este mai aproape, ca sens, de textul original; regăsim aici și nuanța de grup restrâns din expresia dantescă, exprimată prin opțiunea pentru substantivul *ceată*: *Apoi, crescând a sărăcimii ceată/ pe urma lui, a cărui viață-n schit,/ nu jos, ci-n cer s-ar cuveni cântată*.

martiro, Par. XI, v. 100

G. Coșbuc – *martir*

Eta Boeriu – *întru canon să piară*

Termenul *martiro*⁷ se referă la martiriul creștinesc; în cazul de față este descrisă de către Dante setea de martiriu a Sfântului Francisc, care s-a manifestat

⁷ *Martiro*: s.m. 'cristiano dei primi secoli che, sopportando le persecuzioni e la morte, testimoniava la sua fede', din lat. *martyre* 'martor', cf. DELI.

prin curajul de a merge și a-l predica pe Cristos popoarelor considerate păgâne, cum erau țările arabe: *E poi che, per la sete del martiro, / ne la presenza del Soldan superba / predicò Cristo e li altri che'l seguio*. G. Coșbuc echivalează direct termenul din original: *Având, apoi, de-a fi martir dorință, / în față stând Sultanelui trufaș / vorbi de Crist și-urmașii-ntru credință*. Eta Boeriu traduce construind o imagine mai concretă a martiriului și a cauzei care îl determină: *Apoi, râvnind întru canon să piară, / de față cu-a sultanului trufie, / pe Crist îl predică și-n altă țară*.

la barca di Pietro, Par. XI, v. 120

G. Coșbuc – *corabia lui San Pietru*

Eta Boeriu – *barca lui sân Petru*

„Barca lui Petru” este o metaforă uzuală în tradiția creștină, atât în cea literară, cât și în cea figurativă, care desemnează Biserica; în contextul de față, Dante se referă la Sfântul Francisc și la Sfântul Dominic, care au îndreptat corabia Bisericii către destinația cea dreaptă: *Pensa oramai qual fu colui che degno / collega fu a mantener la barca / di Pietro in alto mar per dritto segno*. G. Coșbuc traduce *barca* prin „corabie” (mai potrivită pentru navigarea în largul mării și pentru dimensiunile instituției la care se referă) și optează pentru o echivalare neobișnuită în limba română a numelui Sfântului Petru (*San Pietru*), probabil din motive metrice și pentru apropierea, dacă nu de litera originalului italianesc (unde este doar *Pietro*), măcar de spiritul său: *Gândește-acum deci cine-a fost cel care / ca demn coleg spre țelul drept ținu / corabia lui San Pietru-n larg pe mare*. Eta Boeriu se îndepărtează de opțiunile înaintașului său, păstrând „barca” sfântului Petru și alegând și aici un registru mai familiar (substantivul *sân*, urmașul lat. *sanctus*): *Gândește-acum ce sfânt urmaș avu, / de barca lui sân Petru-n larg cu spor / s-o mâne către port se pricepu*.

la fede cristiana, Par. XII, v. 56

G. Coșbuc – *legii noastre*

Eta Boeriu – *crucii*

În contextul de față, Dante îl prezintă pe Sfântul Dominic ca fiind un înfocat amant al credinței creștine: *dentro vi nacque l'amoroso drudo / de la fede cristiana*. G. Coșbuc traduce *drudo* (amoros, amant, cf. DELI) prin *mire*, îndepărtându-se de semnificația din original, iar *fede cristiana* prin „legea noastră”, sintagmă unde creștinismul este implicit în context: *Aci-ndrăgitul mire s-a născut, / al legii noastre, -ursit atlet să iasă*. Eta Boeriu apelează la un procedeu metonimic, înlocuind credința creștină prin simbolul fundamental al acesteia, crucea, prin care umanitatea a fost mântuită: *În ea lumina zilei a văzut / cel care crucii-apărător îi fu*.

non decimas, quae sunt pauperum Dei, Par. XII, v. 93

G. Coșbuc – *nici dijelele quae sunt pauperum Dei*

Eta Boeriu – *nici zeciuiala ce din moși slujește / săracilor*

Propoziția în latină reia o formulă juridică (curială) care preciza faptul că taxele bisericești aparțin săracilor și, deci, nu pot fi folosite de către prelații care le administrează în scopuri personale: *non dispensare o due o tre per sei, / non la fortuna di prima vacante, / non decimas, quae sunt pauperum Dei*. G. Coșbuc decide să preia parțial textul din latină, pentru a realiza rima: *nu spre-a-nvoi drept șase doii-ori treii / nici primele vacanțe încasate / nici dijmele quae sunt pauperum Dei*. Eta Boeriu încercă să echivaleze preceptul latin, însă adaugă expresia populară *din moși*, care diminuează efectul de lege canonică curială pe care acesta îl avea: *nici eparhii bănoase, / nici zeciuiala ce din moși slujește / săracilor*.

latria, Par. XXI, v. 111

G. Coșbuc – *latria*

Eta Boeriu – *rugăciune*

Substantivul desemnează cultul divinității⁸; aici, Dante se referă la o mănăstire camaldoleză, care era dedicată în exclusivitate cultului lui Dumnezeu, fără nici o altă activitate suplimentară precum predicarea Evangheliei, munci agricole, etc.: *e fanno un gibbo che si chiama Catria, / di sotto al quale è consacrato un ermo, / che suole esser disposto a sola latria*. G. Coșbuc păstrează expresia din original: *Acolo fac un gheb numit Catria, / subt care-a stat tăcut un schit al cui / întregul cult i-a fost numit latria*. Eta Boeriu, din motive metrice, modifică în întregime terțina dantescă, iar termenul *latria* îl echivalează printr-o formă concretă a cultului divin, rugăciunea: *Pe locu-n care fac un gheb numit / Catria, hărăzit spre rugăciune, / fu ridicat la poala lor un schit*.

quel cappello, Par. XXI, v. 125

G. Coșbuc – *pălărie*

Eta Boeriu – *veșmântul*

Pălăria roșie specifică cardinalilor este un semn distinctiv al funcției acestora; în contextul acesta vorbește un sfânt al Bisericii Catolice, Petrus Damianus, despre momentul când a fost chemat să facă parte din colegiul episcopal roman, curia pontificală: *Poca vita mortal m'era rimasa, / quando fui chiesto e tratto a quel cappello, / che pur di male in peggio si travasa*. G. Coșbuc echivalează direct metonimia din original: *Puțină viaț-a morții-mi fu rămasă / când fui ales și tras spre-o pălărie / ce-un rău murind tot mai la rău o lasă*. Eta Boeriu traduce termenul tot printr-o metonimie din sfera vestimentară, însă referindu-se la o altă componentă a ținutei cardinalilor: *Puțină viață-mi mai era rămasă / când fui chemat să-mbrac veșmântul care / din rău în rău te poartă când te-apasă*.

la chiesa militante, Par. XXV, v. 52

G. Coșbuc – *maică luptătoare*

Eta Boeriu – *Biserica*

⁸ *Latria*, s.f. 'culto che va prestato soltanto a Dio'. La Dante, din motive de rimă, accentul cade pe prima vocală, *latria*, termen intrat în latina târzie, *latrīa* preluat de Toma din Aquino din gr. *latrēia* – slujire, serviciu, cf. DELI.

Sintagma desemnează biserica formată din toți creștinii care trăiesc pe pământ și care „luptă” să facă parte în viața de dincolo, din biserica triumfătoare (*triumfante*, cum spune Dante în *Par. XXII*, v. 131): *La chiesa militante alcun figliuolo/ non ha con più speranza, com'è scritto/ nel Sol che raggia tutto nostro stuolo*. G. Coșbuc echivalează adjectivul determinant din original cu fidelitate, alege însă altă expresie pentru biserică, pe care o vede ca pe o mamă: *N-avu a noastră maică luptătoare/ un fiu care-ar spera mai mult, cum scrie/ în cel ce-oștirii-ntregi de-aici ni-e soare*. Eta Boeriu omite să traducă adjectivul *militante*, care are o mare importanță în economia viziunii dantești: *N-avu alt fiu Biserica nicicând/ mai cu nădejde decât el, cum scrie/ în soarele ce ne-nveșmântă-arzând*.

2. Practici religioase

Am selectat aici, pentru analiză, conceptele referitoare la gesturile de devoțiune din cadrul Bisericii pământene (*Chiesa militante*): jurământ de credință, predici, logodnă, practicarea sărăciei etc.

voti, *Par. III*, v. 57

G. Coșbuc – *jurăminte*

Eta Boeriu – *legământ*

Substantivul *voti* denumește jurămintele facute de călugări sau călugărițe în momentul în care își consacră întreaga existență lui Dumnezeu, în cadrul unei ceremonii religioase speciale (*voto religioso* ‘obbligo di castità, povertà e obbedienza, che assume chi entra nello stato religioso’, din lat. *vōtu(m)* cu sensul principal de ‘promisiune făcută zeilor’, cf. DELI). În acest context se vorbește despre jurămintele făcute lui Dumnezeu care au fost neglijate până la urmă din diferite motive, în cazul de față, pentru că Piccarda Donati, cea care vorbește, a fost obligată să plece din mănăstire și să se căsătorească împotriva voinței ei. Dante utilizează un joc de cuvinte, folosind în același vers paronimele *voto* (‘jurământ’), *vuoto* (‘gol’; aici ‘neîmplinit’), subliniind, astfel, relația dintre ele: *perché fuor negletti/ li nostri voti, e vòti in alcun canto*. În traducerile din limba română nu apare jocul de cuvinte, de altfel, imposibil de redat, dar este păstrat mesajul. G. Coșbuc traduce: *fiindcă-n jurăminte/ târzii am fost și-n parte le-am și rupt*; Eta Boeriu: *fiindcă pe lume-am dat uitării-n parte/ și-n parte-am rupt al nostru legământ*. În *Paradis*, substantivul *voto* mai are trei ocurențe (*Par. III*, v. 101, *Par. V*, v. 26, 64), și este echivalat de G. Coșbuc prin substantivul *vot* care, în limba română, are, în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, și acest sens (‘jurământ, angajament religios’), cf. DLR.

le sacre bende, *Par. III*, v. 114

G. Coșbuc – *sfântului ei vâl*

Eta Boeriu – *vâlul precurat*

Expresia se referă la voalul pe care îl poartă persoanele de sex feminin care își consacră viața lui Dumnezeu; aici, Dante face aluzie la modalitatea în care au

fost obligate anumite călugărițe să renunțe la viața de mănăstire, călugărițe cărora li s-a luat de pe cap, în mod simbolic, voalul purtat: *sorella fu, e cosi le fu tolta/ di capo l'ombra de le sacre bende*. La G. Coșbuc nu este exprimată modalitatea (*fu tolta* 'a lua cu forța') prin care călugărițele au fost obligate să renunțe la voal: *O sor-a fost, și-asemeni fu pierzând/ umbrișul sfântului ei vâl odată*. Eta Boeriu redă cu fidelitate mesajul din original: *măicuță fu, dar vâlul preacurat/ și ei cu sila îi fu smuls odată*. Adjectivul *sacre* este redat aici prin *preacurată*, care, prin utilizarea lui exclusiv în textele religioase, are și componenta semantică 'sfințenie'.

votivo grido, Par. VIII, v. 5

G. Coșbuc – *vot*

Eta Boeriu – *juruiți*

Expresia se referă la rugăciunile spuse cu voce tare (*grido*), adresate zeilor, în cazul de față zeiței Venus, rugăciuni pe care Dante le consideră o veche eroare (*antico errore*) a oamenilor din trecut, care se închinau zeităților false și minci-noase⁹: *per che non pur a lei faceano onore/ di sascrificio e di votivo grido/ le genti antiche ne l'antico errore*. Din traducerea lui G. Coșbuc lipsește ideea de rugăciune adresată zeilor, acesta păstrând-o doar pe cea de jurământ, pe care îl echivalează prin termenul *vot*: *deci nu numai ei singură onoare/ i-au dat cu vot și jertfe sfinte-acei/ toți vechii-aceia-n vechia lor eroare*. Și Eta Boeriu omite să echivaleze *votivo grido* cu sensul dantesc de rugăciune, traducând-o doar parțial prin termenul arhaic *juruiți*: *și n-o slăveau numai pe ea, crăiasa,/ prin jertfe și prin juruiți; de-o seamă/ străvechea ginte-ntru greșeli rămas-a*.

sermone, Par. VIII, v.147

G. Coșbuc – *predici*

Eta Boeriu – *popi*

Sermone are sensul 'discorso fatto ai fedeli raccolti in chiesa per illuminarli su argomenti di religione o di morale', cf. DELI. Termenul se referă la predicile preoților; în contextul de față, Dante îl folosește în mod ironic, la adresa unora care sunt potriviți să fie predicatori, în schimb sunt făcuți regi: *e fate re di tal ch'è da sermone*. G. Coșbuc traduce respectând cu fidelitate mesajul dantesc: *și faceți regi pe cei cu predici bune*. Eta Boeriu echivalează termenul printr-o metonimie; ea înlocuiește activitatea cu acela care o realizează, reușind astfel să surprindă și ironia din original (termenul *popă* având în acest context litarar o nuanță peiorativă): *și faceți regi din popi, fără-osebire*.

divozione, Par. X, v. 56

G. Coșbuc – *evlavie*

Eta Boeriu – *supus*

Termenul din original exprimă un sentiment de profundă recunoaștere a supra-mației divinității față de om în general; *devozione* 'sentimento d'intensa religiosità',

⁹ Vezi *Inf. I, v. 72*.

din lat. *devovĕre* ‘a face un legământ’, cf. DELI. Aici este exprimată dăruirea totală față de Dumnezeu: *Cor di mortal non fu mai sî digesto/ a divozione e a rendersi a Dio*. Ambii traducători echivalează sentimentul de religiozitate și recunoaștere a autorității divine din original; G. Coșbuc printr-un substantiv: *N-a fost dispus vreun suflet spre mai mare/ evlavie,-ori mai plecat spre Dumnezeu*; iar Eta Boeriu printr-un adjectiv: *N-a fost pe lume suflet mai supus/ și mai plecat în rugi spre Dumnezeu*.

tal donna, Par. XI, v. 58

G. Coșbuc – *femeie*

Eta Boeriu – *femei*

Aici este prezentată alegoric una dintre virtuțile practicate de creștinism: sărăcia. Dante prezintă nunta mistică dintre Sfântul Francisc și sărăcie, numită *tal donna*, pentru care a intrat în conflict cu tatăl său și pe care nimeni nu o primește, nimeni nu o acceptă cu plăcere, așa cum nimeni nu acceptă cu plăcere moartea: *ché per tal donna, giovinetto, in guerra/ del padre corse, a cui, come a la morte,/ la porta del piacer nessun diserra*. G. Coșbuc echivalează direct metafora din original: *De tânăr el, pentr-o femeie, cui/ ca morții-n casă nimeni nu-i dă cale/ cu drag, intră-n război cu tatăl lui*. Eta Boeriu păstrează metafora dantescă a sărăciei, însă o modifică pe cea referitoare la moarte; reiese că moartea este urâtă între morminte și nu de către cei vii, cum spune Dante: *De tânăr se-nvrăjbi cu-al său părinte/ de dragu-unei femei, ce-i printre vii/ urâtă, precum moartea-ntre morminte*.

predicò, Par. XI, v. 102

G. Coșbuc – *vorbi*

Eta Boeriu – *predică*

Dante folosește, în acest context, un verb ce indică discursul pe care îl face preotul credincioșilor pe diferite teme religioase: *predicare* ‘rivolgere la predica ai fedeli; dare annunzio pubblico, per mezzo di predicazione, d’una verità o d’un’impresa’, cf. DELI. În contextul prezent, cel care predică este Sfântul Francisc din Assisi, și face acest lucru în fața sultanului Egiptului, asumându-și riscul de a deveni martir: *E poi che, per la sete del martiro,/ ne la presenza del Soldan superba/ predicò Cristo e li altri che’l seguìro*. Așa cum am mai observat, G. Coșbuc realizează o traducere fidelă a terținei dantești, însă evită folosirea termenului religios *a predica*, înlocuindu-l cu *a vorbi*: *Având, apoi, de-a fi martir dorință,/ în față stând sultanului trufaș/ vorbi de Crist și-urmașii-ntru credință*. Eta Boeriu păstrează verbul religios folosit de Dante, însă elimină referirea la urmașii (*altri ch’l seguìro*) întru credință ai lui Cristos: *Apoi, râvnind întru canon să piară,/ de față cu-a sultanului trufie, pe Crist îl predică și-n astă țară*.

le sponsalizie, Par. XII, v. 61

G. Coșbuc – *logodna*

Eta Boeriu – *logodna*

Termenul se referă la cununia religioasă în cadrul căreia mirii își jură fidelitate până la moarte; *sposalizio* ‘cerimonia delle nozze’, din lat. *spondere* ‘promettere solennemente’, cf. DELI. În limba italiană, termenul *sposalizio* înseamnă ‘căsătorie religioasă’ și reprezintă unul dintre cele șapte sacramente ale Bisericii; în contextul de față, însă, este folosit în sens metaforic, pentru a exprima legătura dintre Sfântul Dominic și credință: *Poi che le sposalizie fuor compiute/ al sacro fonte intra lui e la Fede*. Ambii traducători aleg să echivaleze conceptul prin același termen, *logodnă*, care exprimă doar parțial ideea din textul dantesc.

3. Rugăciuni și imnuri religioase

Alături de practicile religioase, o modalitate prin care credinciosul stabilește legătura cu divinitatea o constituie rugăciunea. Dante face trimitere la câteva rugăciuni și imnuri binecunoscute în tradiția creștină în ansamblu, sau doar în cea catolică: *Ave Maria*, *Ossana*, *Te Deum*, *Regina Coeli*, *Gloria*. Se observă că toate cele menționate sunt cântece de laudă, utilizate în *Paradisul* cu scopul de a sublinia măreția lui Dumnezeu și glorificarea divinității de către spiritele fericite.

Ave Maria, *Par.* III, v. 121

G. Coșbuc – *Ave*

Eta Boeriu – *Ave*

Ave, Maria este o cunoscută rugăciune care face parte din tradiția catolică, un imn adus Fecioarei Maria care începe cu formula de salut din *Lc* 1,28 pe care i-o adresează acesteia îngerul Gabriel¹⁰: *Così parlommi, e poi cominciò ‘Ave,/ Maria’ cantando, e cantando vanio/ come per acqua cupa cosa grave*. Ambii traducători echivalează doar formula de salut, *Ave*, fapt ce poate crea confuzie, termenul nefiind folosit numai de cât în sens religios; (*avē* ‘formal expression of greeting’, cf. OLD).

«*Ossana, sanctus Deus sabaoth,*

superillustrans claritate tua

felices ignes horum malacoth!», *Par.* VII, v. 1-3

Acesta este un imn de laudă adus lui Dumnezeu, introdus de Dante la începutul cântului al VII-lea, care este considerat un cânt teologic în întregime. Nu întâmplător autorul îl folosește în limba latină, limba oficială a Bisericii Catolice. *Ossana* este termen preluat din limba ebraică și reprezintă o formulă de salut; *sabaoth* este un termen ebraic ce înseamnă ‘al oștirilor’. Terțina ar putea suna în limba română după cum urmează: „Te salut pe tine, Dumnezeule sfânt al oștirilor, care din înălțimi luminezi cu splendoarea ta fericitele focuri ale acestor împărății”.

¹⁰ „Et ingressus angelus ad eam dixit: Ave, gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus.”

Ambii traducători reproduc textul în limba latină.

sonava Osanna, Par. VIII, v. 29

G. Coșbuc – *cântau astfel de dulce-un cânt*

Eta Boeriu – *cânta „osanna”*

Acest imn de laudă, care începe cu ebraismul *osanna*, intrat în liturgia creștină, în cazul de față cântat de fericirii din *Paradis*, reluat și în *Par. XXXII, v. 135*, trezește în sufletul pelerinului Dante dorința de a-l reasculta pentru toată viața: *e dentro a quei che più innanzi apparì/ sonava Osanna sì, che unque poi/ di riudir non fui senza disiro*. G. Coșbuc nu echivalează termenul ebraic, mai mult, inventează o expresie (*a cânta un cânt astfel de dulce*) care nu exprimă deloc mesajul din original: *cântau astfel de dulce-un cânt, în rândul/ de-ntâi venit, că făr'de dor apoi/ nîcîcînd n-am fost de-a fi tot ascultîndu-l*. Eta Boeriu preia termenul din original: *Dintâiul șir, slăvind pe Dumnezeu,/ cânta „osanna”-astfel, că-ntru dorință/ mă cetlui să-l tot aud mereu*.

Regina celi, Par. XXIII, v. 128

G. Coșbuc – *Regina coeli*

Eta Boeriu – *Regina coeli*

Regina coeli este o rugăciune adresată Sfintei Maria, în calitatea sa de mamă a Mântuitorului omenirii, recitată numai în timpul perioadei pascale, în Biserica Catolică, în loc de *Angelus*. Ambii traducători păstrează sintagma în limba latină.

Dio laudamo, Par. XXIV, v. 113

G. Coșbuc – *Te-Deum*

Eta Boeriu – *Te Deum*

Imn de laudă și mulțumire, aici tradus în italiană începutul său (*Te Deum*), compus de sfântul Augustin și sfântul Ambroziu¹¹. Dante italianizează primul vers al Imnului ambrozian, privându-l de pronumele inițial dar menținând pentru verbul la persoana I plural o formă diftongată pe silaba inițială și nediftongată pe silaba accentuată, formă apropiată de originalul latin (*laudamo* în loc de *lodiamo*). Atât G. Coșbuc cât și Eta Boeriu apelează, recuperând pronumele inițial, la formula sub care este cunoscut (ca „titlu” convențional) acest imn de mulțumire din tradiția catolică: *Te Deum*.

¹¹ „In Milano, vicino alla Basilica Ambrosiana, si mostra una piccola Chiesetta, nella quale, per antica tradizione, si dice essere stato battezzato sant'Agostino, come si raccoglie dalla pittura e dall'iscrizione. Da questa Chiesa fino alla Basilica è fama che questi santi Dottori, ispirati da Dio, recitassero il detto Cantico. Gelasio, sommo Pontefice, ordinò si cantasse nell'Uffizio divino”, *Enc.D*, p. 1923, vol. II, parte seconda.